

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES RA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

PROCEEDINGS OF THE INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

2

Н А В И Т У С
STUDIES IN ANTHROPOLOGY
AND ARCHAEOLOGY

2

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ТРУДЫ ИНСТИТУТА
АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
2

Н А В И Т У С
АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ
2

«GITUTYUN» PUBLISHING HOUSE
YEREVAN 2017

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН»
ЕРЕВАН 2017

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍԻՏՈՒՏԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

2

Հ Ա Բ Ի Տ Ո Ւ

ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՀՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

2

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2017

ՀՏ 902/904
ԳՄ 63.4
Հ 125

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ.

Պավել Ավետիսյան (գլխավոր խմբագիր), Լևոն Աբրահամյան,
Գրեգորի Արեցյան, Ռուբեն Բաղդալյան, Պիտեր Քանի,
Տորք Դալալյան (պարասիստարու քարտուղար), Պատրիկ
Տօնավետեան, Միհրան Գալսյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատրութեան, Թեոն Վան Լինս,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Զուստոն Տրափիս

Editorial Board:

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalian, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galsyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի գրախոսներ՝

Հարություն Մարության, պարմական գիտությունների դռւկոր
Արմեն Բորիսյան, պարմական գիտությունների թեկնածու

Համարի խմբագիրներ՝

Համլետ Մելքոնյան, պարմական գիտությունների թեկնածու
Ռուման Հովսեպյան, կենսաբանական գիտությունների թեկնածու

Մարդաբանություն, հնագիտություն թեմայի կ
երգիծանկարների հեղինակ՝ ազգագրագետ Լևոն Աբրահամյան

*The volume is edited by Hamlet Melkumyan and Roman Hovsepyan
The cartoons are authored by Levon Abrahamyan, anthropologist*

Հ 125 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ 2: ՀԱԲԻ-
ՏՈՒ 2: ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ. Խմբ. Հ. Մել-
քոնյան, Ռ. Հովսեպյան – Եր.: Գիտություն, 2017. – 264 էջ:

ՀՏ 902/904
ԳՄ 63.4

ISBN 978-5-8080-1293-6

© ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2017թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՐԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

<i>Սուսաննե Ֆիլինգս</i>	
Հայոց պատմությունը քաղաքային առօրեականության մեջ	10
<i>Համելելի Մելքոնյան</i>	
Հիշողությունից ազգայնականությունն, խորհրդային և հետխորհրդային հուշարձանները	42
<i>Էլեն Գրիգորյան</i>	
Եվրատեսիլ երգի մրցույթը որպես ինքնությունների, ազգայնականության և քաղաքականության արտահայտման թևմ	65

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՌՈՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Հիլիթ Մանուկյան</i>	
Կյանքը դեֆիցիտի պայմաններում. կանացի հագուստի պրակտիկաները Երևանում 1970-80-ականներին	93

ՍՓՅՈՒՌՔ ԵՎ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Էլլի Պոնտմարյովա</i>	
Բնիկ թիֆլիսցիներ թե՛ Սփյուռք. քննարկում թիֆլիսաբնակ հայերի կարգավիճակի շուրջ	117

<i>Սյուզաննա Բարսեղյան</i>	
Հայկական մամուլի դերը Սփյուռքում էթնոմշակութային արժեքների վերաբ- տադրման և տարածման գործում	142

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՎ ԲՈՆԱԳԱՂԹ

<i>Ծուշանիկ Ղազարյան</i>	
ՀՀ-ում աղքածանահայ փախստականների ինտեգրման գործընթացում հայերենի իմացության խնդիրը	152

<i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	
Հայոց ցեղասպանությունից մինչև «քառօրյա պատերազմ». բռնության օրինականացման մշակութային գործոնները	163

<i>Լուսինե Տանաօջյան</i>	
Սոցիալ-մասնագիտական ինտեգրման առանձնահատկությունները Հայաստան ներգաղթած սիրիահայերի շրջանում	184

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Խոման Հովսեսիյան</i>	
Հնարուսաբանական նմուշառում. դաշտային աշխատանքների ուղեցույց	212
<i>Արքոր Պետրոսյան</i>	
Քարե գործիքների ուսումնասիրության մեթոդոլոգիան	217
<i>Աննա Ազիզյան</i>	
Դիտողություններ Հայաստանի կոր-արաքսյան խեցեղենի հազվադեպ հանդիպող զարդաձևների վերաբերյալ	238
<i>Ավետիս Գրիգորյան</i>	
Սորբի տարածաշրջանի անտիկ և միջնադարյան հուշարձանները	249

CONTENTS

CULTURAL ANTHROPOLOGY

IDENTITY AND NATIONALISM IN PUBLIC SPACES

<i>Susanne Fehlings</i>	
Armenian History in Urban Everyday Life	10
<i>Hamlet Melkumyan</i>	
From Memory to Nationalism?	
The Soviet and post-Soviet Memorials in Rural Daily Life	42
<i>Elen Grigoryan</i>	
Eurovision Song Contest as a Stage: Performing Identities, Nationalism and Politics	65

SOVIET DAILY LIFE

<i>Lilit Manukyan</i>	
Living in Deficiency: Female Clothing Practices in Yerevan in 1970-80s	93

DIASPORA AND NATIONALISM

<i>Elli Ponomareva</i>	
Native Tbilisians or Diaspora: Negotiating the Status of Armenians in Tbilisi	117
<i>Syuzanna Barseghyan</i>	
The Role of Armenian Press in Reproduction and Dissemination of Ethnic and Cultural Values in the Diaspora	142

WAR AND FORCED MIGRATION

<i>Shushanik Ghazaryan</i>	
The Importance of Armenian Language in the process of integration of Armenian refugees from Azerbaijan in Republic of Armenia	152
<i>Hasmik Grigoryan</i>	
From The Armenian Genocide to the “4-Day War”	
Cultural Factors of Violence Legalization	163
<i>Lusine Tanajyan</i>	
Social - professional Features of Integration of Syrian - Armenian Immigrants in Armenia	184
<i>Sona Nersisyan</i>	
Network Relations among Syrian-Armenian Immigrants in Armenia	195

ARCHAEOLOGY*Roman Hovsepyan*

Archaeobotanical sampling: Instructions for fieldwork

212

Artur Petrosyan

Methodology for the Study of Stone Artefacts

217

Anna Azizyan

Remarks on the Rare Ornaments of Kura-Araxes Ceramics of Armenia

238

*Avetis Grigoryan*The History of Investigation of Antique
and Medieval Sites of the Sotk Region

249

13

Անա Ազիզյան

Հսագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ

Դիտողություններ Հայաստանի կուր-արաքայան խեցեղենի հազվադեպ հանդիպող զարդաձևերի վերաբերյալ

Հողվածը նվիրված է վաղբրոնզեդարյան մշակույթում հազվադեպ հանդիպող զարդաձևներին: Նման օրինակներ առաջմ մեզ հայտնի են Արագածից, Կառնուտից, Հատիճից, Մեծ Սեպասարից, Շենգավիթից, Շիրակավանից, Զրանորից, Ֆիլետովլոյից, Քերիից: Այս եզակի օրինակների զարդաձևերը ակնային են, ուղիելք, կատարված են սեղմելու-փոսիկավորելու նաև կոկման և գոնսացարդ եղանակներով: Պատկերվել են կարաների, կճումների, քրետանների, թասերի և այլ տիպի անոթների վրա: Ներկայացվածների շարքում աչքի են ընկնում Շիրակավանից հայտնաբերված լայնաբերան կարասի շուրջի բեկորները՝ ներսի կողմից զարդարված պյուժետային պատկերով, որն առաջմ իր տեսակի մեջ եզակի է: Այս պյուժի խորակոս, ազատ ոճով կատարման եղանակը մտտեմում է խորակոս-փորագիր ժայռաքանդակներին: Նոյնը կարելի է համեմատել ոչ բրոնզեդարյան գրտիների պատկերների հետ: Նմանատիպ լայնաբերան կարաներում պահպեկ է ընդեղեն, հատկապես՝ ցորեն, որի կարևորագույն նշանակությունն անառարկելի է: Այն իր կիրառական առումով (ընդեղեն ամբարելու)՝ լիովին համարվում, լրացնում է նոյն կարասի պատկերագիրը՝ գարուն ավետող պյուժն:

Բանալի բառեր. վաղբրոնզեդարյան մշակույթ, զարդամոդիկներ, կուր-արաքայան ինեցեղեն:

Anna Azizyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA

Remarks on the Rare Ornaments of Kura-Araxes Ceramics of Armenia

The article is about the rare decorations of the pottery existed in the Early Bronze Age culture. Certain examples are known from Aragats, Karnut, Harich, Mets Sepasar, Shengavit, Shirakavan, Jradzor, Fioletovo, and Keti archaeological sites. The ornaments of this unique specimens are made with grooves and reliefs, by pressing-dimpling, also by smoothening and painting. These ornaments present on jugs, jars, bowls, plates and other types of vessels. Among the series of studied ornaments, there are fragments of a lip of wide-mouthed pot discovered in Shirakavan, which are decorated inside with a subject matter image; this is a unique specimen known so far. The deep-groove method and freestyle performance of the above-mentioned subject image remind deep-groove-carved rock art existing in the region. The same decoration can be compared to the images on the Late Bronze Age belts. Supposedly grains, particularly cereals were stored in such wide-mouthed jars. The supposition about grains storage is supported by the pictogram-subject of the container, which may be interpreted as the arrival of spring.

Key words: Bronze Age, ornaments, ceramics.

Анна Азизян

Комментарии к редко встречающимся орнаментам на куро-араксской керамике

Статья посвящена редко встречающимся подходам орнаментирования в культуре эпохи ранней бронзы. Такие орнаменты встречаются в нескольких памятниках эпохи ранней бронзы (Арагац, Карнут, Арич, Мец Сепасар, Шенгавит, Ширакаван,

Джрадзор, Фиолетово, Кети). Эти орнаменты углубленные, рельефные, исполненные при помощи техники надавливания, а также полирования и росписи. Большой интерес из себя представляет орнамент из Ширакавана, которая по способу исполнения приближается к наскальным скульптурам.

■ ■ ■

Բազմազան են վաղբրոնգեդարյան խեցեղենի գարդամոտիվսերը և նրանց զարդարման մոտեցումները, որոնց տարրերն ու տարատեսակները առկա են անորթի պարանցի, ուսի և իրանի հատվածներում¹: Հազվադեպ են անորթի արտաքին՝ նստուկի մակերեսին և անորթի ներսի՝ ընդհանուր, հատակին և շորթին կատարված զարդամոտիվսերի տեղադրումը:

Հողվածը նվիրված է այս մշակույթում հազվադեպ հանդիպող զարդարման մոտեցումներին: Նման օրինակներ առաջմ մեզ հայտնի են Արագածից, Կառնուտից, Հայիճից, Մեծ Սեպասարից, Շենգավլիթից, Շիրակավանից, Թրաձորից, Ֆիոլետովոյից, Քերթից: Այս եզակի օրինակների զարդաձևերը ակոսային են, ուղիեֆ, կատարված են սեղմելու-փոսիկավորելու նաև կոկման և գունազարդ եղանակներով: Պատկերվել են կարասների, կճումների, քրեղանների, թասերի և այլ տիպի անորթների վրա: Ներկայացվածների շարքում աչքի են ընկնում Շիրակավանից հայտնաբերված լայնաբերան կարասի շորթի բեկորները՝ ներսի կողմից զարդարված սյուժետային պատկերով, որն առաջմ իր տեսակի մեջ եզակի է:

Զարդարված օրինակները բաժանվել են երկու խմբի՝ զարդաձևեր պատկերված անորթի արտաքին և ներքին մակերեսներին, որոնք իրենց հերթին տրոհվում են ենթախմբերի.

Անորթի արտաքին մակերեսին կատարված զարդամոտիվսեր

Հատակին. Վաղ բրոնզի որոշ հուշարձաններից մեզ հայտնի խեցանոթների նստուկները երբեմն զարդարված են կլոր սեղմելու-ներմկումով (Խանգարյան 1967: աղյուսակ XIV; Sagona 1984: fig. 7/4, fig. 9/5; Կյուտին 1944: 97, 118), (աղյուսակ I, նկար 1-4): Հանդիպում են մեծ մասամբ նեղ նստուկ ունեցող անորթների վրա: Նրանք իրենց կատարումով աղերսվում են նոյն մշակույթի կավանոթներին պատկերված, կլոր կամ օվալաձև ներմկված փոսիկների հետ (աղյուսակ I, նկար 4): Նմանատիպ զարդամոտիվսեր՝ գուգորդված վերադիր եղուստով, հանդեւ են զալիս խեցանոթի արտաքին մակերեսին՝ իրանի վրա, որոնք բնորոշ են էլատ-արագածյան խմբին: Պատկերվում են նաև կամքի տակ և վերնամասում: Կան նաև եզակի հանդիպող՝ ակոսազարդ ու կոկման եղանակներով զարդարված նստուկներ (աղյուսակ I, նկար 5, 7, 9-11), որոնցում

1 Իմ խորին շնորհակալությունն եմ հայտնում պ. գ.թ. Ա. Գևորգյանին՝ Ֆիոլետովոյի (աղյուսակ I, նկար 2, 5, 25, 26), պ. գ.թ. Ռ. Բարյալյանին՝ Կառնուտի (աղյուսակ I, նկար 3, աղյուսակ II, նկար 6), պ. գ.թ. Լ. Եզանյանին՝ Մեծ Սեպասարի (աղյուսակ II, նկար 9), ԷՊԱՁ-ի տնօրեն Ա. Թաղենոսյանին՝ Արագածի (աղյուսակ II, նկար 1, 7) հնագիտական նույթերից օգտվելու թույլատվության համար՝ նաև պ. գ.թ. Ա. Բորբխյանին՝ օգտակար դիտողությունների համար:

պատկերված են ցանցկեն և այլ տիպի (Summers 2014: 157) մոտիվներ: Պետք է նշել, որ անոթների հատակին զարդի առկայությունը, ի տարրերություն վաղ բրոնզի, գոյություն է ունեցել նաև Էնտոլիթյան դարաշրջանի որոշ հուշարձաններում (Ժորոսյան 1976: 95/17, 99/18; Chataigner 1995: 109/4, 5; Մոնչաև, Մերուել 1981: 213; Արխեոլոգիա ССР 1982: 157), (աղյուսակ I, նկար 13, 16, 17): Զարդարման այս ոճը, ըստ դիտարկման, ունի երկու տարրերակ. առաջինը՝ անոթի պատրաստման ընթացքում հում (չթրծած), խոնավ անոթը դրել են գործվածքի վրա, որի արդյունքում ի հայտ են եկեղեց որոշակի դաշվածքներ, ինչպիսիք են խեցեղենիք ձևավորման ժամանակ իրանի մակերեսին պահպանված գործվածքի կամ խսիրի դաշվածքի հետքերը (Ժորոսյան 1976: 99/18; Կինք 1976: 14, 22): Երկրորդը՝ վերը նշվածին զուգահեռ՝ մտադրված կերպով զարդարելն էր. վառ օրինակներն են տերևի դաշվածքներով նստուկները (Chataigner 1995: 89, 109/5), (աղյուսակ I, նկար 17): Մյուս օրինակներում պատկերված են ցանցկեն մոտիվներ՝ կրկնօրինակելով գործվածքներին (Խանզադյան 1967: աղյուսակ XXV; Շենգավիտ կատալոգ 2015: 117): Անոթների նստուկները, մտադրված կերպով զարդարված լինելուց բացի, կարող էին ունենալ պահպանողական խորհուրդ նաև խորհրդանշելին պատկանելիությունը տվյալ վարպետին կամ համայնքին (Կինք 1976: 21; Խանզադյան, Մկրտչյան, Պարսամյան 1973: 134): Նմանատիպ զարդամոտիվներ մեզ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական սարահարթի որոշ դրոշմիչ կնիքների վրա: Կավանոթների նստուկների մոտիվները գրեթե նույնությամբ զուգորդվում են կնիքների պատկերներին (Խանզադյան, Մկրտչյան, Պարսամյան 1973: նկար 134, 135; Փիլիպոսյան 1998: աղյուսակ 4, 5, 6), (աղյուսակ I, նկար 6, 8, 14, 15): Ըստ Խանզադյանի՝ հավանաբար որոշ կնիքներ՝ փորագիր զարդերով, կիրառվել են սրբազն հաց դաշնամուշելու համար (Խանզադյան, Մկրտչյան, Պարսամյան 1973: 134, 135): Հաջորդ դարաշրջանում միջին բրոնզում, այս զարդարման մոտեցումը նույնպես հազվադեպ բնույթ է կրում (Խաչատրյան 1975: 116), (աղյուսակ I, նկար 18): Ի տարրերություն վերը նշվածի՝ նման երևույթը լայն տարածում է ստանում ուշ բրոնզե և վաղ երկաթե դարաշրջանում (Խանզադյան, Մկրտչյան, Պարսամյան 1973: 37; Եսայան 1976: 124, 126, 150; Խանզադյան 1979: 96; Պետրոսյան 1989: 74, տաбл. 66/12; Խաչատրյան 1975: 192, 193, 195), (աղյուսակ I, նկար 19-21): Հատկանշական են նստուկին պատկերված մոտիվները, որոնք համահունչ են՝ կրկնելով իրանի զարդամոտիվները:

Անոթի ներքին մակերեսին կատարված զարդամոտիվներ

Ըստհանուր. Ինչ վերաբերում է կավանոթի ներսի մակերեսը զարդարելուն, մեզ հայտնի վառ օրինակներից է Շենգավիթի թասը (Սարդարյան 1067: 187; Հայացք բրոնզի դարից 2010: 41), (աղյուսակ I, նկար 22): Արտաքինից սև, փայլեցված, շորթին՝ երկրաչափական, զարդագոտիով, ներսից՝ բաց հիմնագույնի վրա աղյուսագոյն անզորով պատկերված կոմպոզիցիա: Շարժում ցոյց տվող, դեպի ձախ պտտվող թռչուններից (հավանաբար՝ արագիլներ) մի քանիսը օձերին կտցած պտույտ են գործում «օջախի» շորջը, որոնց ուղեկցում են աստրալ նշաններ՝ կեռիսաշը և լուսինը խորհրդանշող շրջանակներ (Խան-

գաղյան 1969: 155, 156): Նույն հուշարձանից հայտնի են ևս մի քանի գունագարդ օրինակներ (Շենգավիտ կատալոգ 2015: 238), որոնք նույնպես պատկերված են աղյուսագույն անգորով բաց հիմնագույնի վրա (աղյուսակ I, նկար 23, 24): Փոքրիկ թասիկի կենտրոնում պատկերված է չորս թերթանի «ծաղիկ», որն աղերսվում է հավասարաթև խաչին՝ կենտրոնում կրելով փոքրիկ խաչ: Մյուս թեկորդ ներսի մակերեսին պահպանվել է գալար, որը շատ տարածված մոտիվ է կուր-արաքսյան մշակույթում:

Հատակին. Եզակի, մեզ հայտնի այս օրինակներում (աղյուսակ I, նկար 25, 26), հատակի կենտրոնական հատվածում՝ ներճկումով պատկերված են կլոր փոսիկներ, որոնց զուգահեռները նույնպես գտնում ենք տվյալ մշակույթի կավանոթների իրանին, օջախների մակերեսին և արձանիկների վրա: Ուշագրավ է, որ մեզ հայտնի այս երկու օրինակները ի հայտ են եկել նույն հուշարձանից՝ Ֆիոլետովոյից: Կոր փոսիկների պատկերներ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի տարրեր հուշարձաններից, որոնք պատկերվել են ժայռերի, կոթողների և առանձին քարերի վրա (Կարապետյան, Խաչատրյան, Կահեցյան 2004: /2, 260, 261): Կուր-արաքսյան խեցեղենի զարդարված, զոյց ներճկված փոսիկները հավանաբար կապված են ինչ-որ պաշտամունքային պատկերացումների հետ (Խանզգաղյան 1969: 156, 157):

Շուրթին. Վերը նշված գունազարդ նմուշներից, կավանոյների ներսի մակերեսին՝ շուրթին, ժապավենաձև գունազարդման մոտեցումը լայն տարածում ունի Արագածի, Շենգավիթի, Կառնուտի և այլ հուշարձաններում (աղյուսակ II, նկար 1-6): Գունազարդել են անգորի տարրեր երանգներով, կավե հեղուկ քսուրով, այսուհետև՝ արտաքին մակերեսի նման հղկել կամ փայլեցրել են: Գոյյները տատանվում են մուգ մոխրագույնից մինչև գորշ և աղյուսելկարմրագույնից մինչև օխրայի երանգները: Կան նաև բաց մանուշակագույն և արծաթափայլ օրինակներ: Անգորապատ ժապավեններն ունեն մոտավորապես 6-1սմ լայնություն:

Բացի գունազարդ նմուշներից, եզակի են այս խմբում դասված ակոսագարդ և վերադիր կատարումով օրինակները: Արագածից հայտնաբերված կուր-արաքսյան վաղ փուլին պատկանող թասը հարդարված է ակոսազարդ, զոյց շեղ գծերից եռանկյունիններ կազմող ֆրիզով (աղյուսակ II, նկար 7ա, բ): Հաջորդ հետաքրքրից նմուշը Քեթիի №9 դամբարանից գտնված բիկոնիկ իրանով կճումն է (Պետրօսյան 1989: 45, տաбл. 34), (աղյուսակ II, նկար 8): Իր բավական լայն, հարթ պսակի վրա առկա է երկրաչափական ակոսազարդ ֆրիզ, որն իր հորինվածքով նմանվում է վերը նշված Արագածի թասի զարդագոտուն: Վերադիր կատարումով առաջմ հայտնի է միայն Մեծ Սեպասարից պեղված խեցու շուրթի բեկորը (աղյուսակ II, նկար 9): Այն իր վրա կրում է գալարվող վերադիր երուատ, ըստ Լ. Եզանյանի՝ վերադիր օճագալար է պատկերված շարժական օջախ-զոհարանի շուրթին (Եզանյան 2013: 61, աղյուսակ I-7): Մյուս երեք խեցեղեն օրինակների զարդամոտիվները վկայված են բացարձակապես մեծ կարասների շուրթերին. մեկն ամբողջական պահպան-

ված կարաս է, իսկ մյուս երկուսը՝ բեկորային: Կարասներ և նրանց բեկորներ հայտնաբերվել են գրեթե բոլոր վաղքրոնգեղարյան բնակավայրերում: Հարկ է նշել, որ երեք կարասների շուրթերը ակոսազարդ են: Ակոսազարդումը կատարվել է հետևյալ մոտեցումով. հաճախ առանց ուրվագծելու միանգամից կիսաշոր կավի մակերեսին ակոսներ են փորագրվել: Այս եղանակով կատարված զարդաձեները հիմնականում ազատ ոճով են պատկերված և տարրերվում են նեղինք և ներճկված եղանակներից, որոնք ավելի կանոնավոր են: Հառիճից հայտնաբերված ամբողջական սև փայլեցված կարասն ունի լայն, քիչ դեպի դուրս մկված շուրթ, կարճ վիզ և ուսուցիկ իրան, որն ավարտվում է կտրուկ, նեղ նստուկով (Խաչատրյան 1975: 60), (աղյուսակ II, նկար 10): Կարասի շուրթը ներսի կողմից հարդարված է լայնակոս եղանակունաշար գոտիով: Այս տիպի զարդագոտիները լայն տարածում ունեն կոր-արաքսյան մշակույթում: Հաջորդ օրինակը Զրաձորի լայնաբերան կարասի շուրթի բեկորն է, որի ներսի մակերեսին առկա են շեղ անկանոն ակոսներ (Badalyan, Avetisyan 2007: 127/7), (աղյուսակ II, նկար 11): Նոյն պատկերման մոտեցումը տեսնում ենք որոշ կարագորշմների վրա փորագրված (Փիլիպոսյան 1998: Աղյուսակ 23/1, 2, աղյուսակ 25/5), (աղյուսակ II, նկար 12, 13):

Այս շարքի հատկանշական գոտածներից է Շիրակավանից հայտնաբերված մեծ կարասի վերնամասի բեկորային հատվածը, որի շուրթի տրամագիծը կազմում է 53 սմ²: Ունի դեպի դուրս մկված շուրթ և արտահայտված պսակ: Շրջնաբեկորը ներսից զարդարված է շորջանակի, խորակոս հորինվածքի պատկերագրությամբ, որտեղ ներառված են մարդ, լեռներ և թռչուն (հավանաբար՝ արագիլ՝ իրենց ուղեկցող նշաններով (Azizyan 2015: table XXVIII fig. 1), (աղյուսակ II, նկար 14): Սյուժեում պատկերված թռչունը նման է արագիլ՝ եղանակունաձև մարմտվ, համեմատ իրանի՝ երկար ուրքով (աղյուսակ II, նկար 14ա): Եղանակունաձև մարմինը բնորոշ է կոր-արաքսյան մշակույթում պատկերվող գրեթե բոլոր թռչուններին (Խանգառյան 1969: 53, 78, 79, 80; Sagona 1984: fig. 122/248, 249a, fig. 123/259, 260, 270; Կյուտին 1944: բանակ 55; Խաչատրյան 1975: բանակ 21, 24), (աղյուսակ II, նկար 15, 17): Նոյնը տեսնում ենք Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում (Մարտիրոսյան, Խորակելյան 1971: 147, 148), (աղյուսակ II, նկար 16): Թռչունը հանդես է զալիս որպես արևի խորհրդանսիշ, զարուն ավետող (Խանգառյան 1969: 152, 154. Մարտիրոսյան 1981: 46), ունի նաև պտղաբերության խորհուրդ (Խանգառյան 1969: 156; MHM 1992: բանակ 2, 346). Նոյնը է խորհրդանշել նաև բազմաթիվ իին ժողովուրդների մոտ (Պուտովսկի 1949: 93; Գոլան 1993: 100): Հայկական լեռնաշխարհի վաղ երկրագործների կողմից արևը երկրպագվել է հողագործության համատեքստում (Մարտիրոսյան 1981: 65):

Մարդն ուղղված է դեպի թռչունը, որը պատկերված է սխեմատիկ՝ երկրաչափական եղանակունաձև մարմտվ: Մարդը նոյնպես երկրաչափական ձևով է պատկերված. ունի եղանակունաձև գլուխ և ուղղանակուն մարմին և կատարմամբ համահունչ է եղանակունաձև մարմտվ թռչունին (աղյուսակ II, նկար 14 բ):

² Հայտնաբերվել է Շիրակավանի 1978թ. պեղումների ժամանակ, I կացարանից, հնագետներ՝ Թորոսյան Ռ., Խնկիլյան Օ. և Պետրոսյան Լ.:

Կուր-արաքսյան մշակույթում մարդակերպ պատկերները հազվադեպ են. հանդիպում ենք արձանիկների տեսքով և խեցեղենին՝ մարդու դիմային ոճավորված կատարումով: Երկրաչափական կառուցվածք ունեցող անտրպոմորֆ պատկերները բնորոշ են վաղքրոնզեղարյան դարաշրջանին (Փիլիպոսյան 1998: աղյուսակ 41/10; Մարտիրոսյան 1981: սիստեմ. աղյուսակ III; Պոտրովսկի 1949: տաbl. 9), (աղյուսակ II, նկար 20): Ինչ վերաբերում է խեցանոթների գարդապատկերներին, ապա այստեղ եզակի բնույթ են կրում: Այս հորինվածքում մարդու ձեռքին և իրենից քիչ այն կրող պատկերված են ուղղանկյուններ՝ մեջտեղից խաչաձև չորս մասի բաժանված, որոնք իրենց կառուցվածքով նմանվում են Միջագետքից հայտնաբերված կսիրների պատկերագրության մեջ առկա նմանատիպ նշաններին (Collon 2001: pl. X-123; Ward 1910: fig. 723), (աղյուսակ II, նկար 18, 19): Քառակուսին՝ մեջտեղից բաժանված չորս մասի, խորհրդանշել է «արտի չորս հորդատարածքներ» (Գոլան 1993: 87): Ամրանիս Գորայի խեցեղենի գարդամտիվներում հանդիպում ենք ուղղանկյուններն ցանցկեն մոտիվ, որը խորհրդանշել է «հոռ, արտ՝ բաժանված հատվածների» (Շահաշավիլի 1999: 33, 34 տաbl. II/VIII): Ուշագրավ են Սյունիքի ժայռապատկերներում նմանատիպ հորինվածքները (Կարախանյան, Սաֆյան 1970: 59/7, 188/1, 249/2):

Պատկերաշարի հաջորդ անրաժան մասն է կազմում եռանկյունաշար «լեռնաշղթան» (աղյուսակ II, նկար 14q), որը նույնպես իր գուգահեռ ունի միջագետքյան պատկերագրության մեջ (Փիլիպոսյան 1998: Աղյուսակ 22/3), (աղյուսակ II, նկար 21): Շատ մշակույթներում հաճախ եռանկյունների և շնորհների միջոցով են արտահայտել լեռը կամ «լեռնաշղթան» (Մարտիրոսյան 1978: 105, աղյուսակ XIX; MHM 1991: t.1, 273): Լեռան բազմախորհուրդի իմաստներից մեկն աշխարհի մողելն է: Այս պատկերաշարն իր փոխսկապակցվածությամբ հնարավոր է գարունս ավետող գաղափարի շուրջ ընկալվի: Մարդը ձեռքին քոնած մեջտեղից խաչվող բառանկյուն իրով՝ փոխսկապակցվում է թռչնի և լեռների հետ: Հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ պահպանվել են մարդու, թռչնի ու գարնան ավետումը համադրող հեքիաթներ և հանելուկներ:

Եզրակացություն

Կուր-արաքսյան խեցեղենի տեսականիում հանդիպում են անոթի արտաքին և ներքին մակերեսներին կատարված յուրահատող և հազվադեպ հանդիպող գարդամտիվներ (սստուկներին, արտաքին և փայլեցված մակերեսին, շուրթին): Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Շիրակավանի կարասի պատկերագիր գարդագոտին, որն առաջմն հայտնի է որպես եզակի օրինակ: Այս այուժեկի խորակոս, ազատ ոճով կատարման եղանակը մոտենում է խորակոս-փորագիր ժայռաքանդակներին: Նույնը կարելի է համեմատել ուշ բրոնզեղարյան գոտիների պատկերների հետ: Նմանատիպ լայնաբերան կարասներում պահվել է ընդեղեն, հատկապես՝ ցորեն (Խանզարյան 1967, 62), որի կարևորագույն նշանակությունն անառարկելի է: Այս իր կիրառական առումով (ընդեղեն ամբարելու)՝ լիովին համադրվում, լրացնում է նոյն կարասի պատկերագիրը՝ գարուն ավետող այուժեն:

Գրականություն

Եղանակն Լ. 2013.

Մեծ Մեպասարի օջախ-զոհարաններ: Գյումրի, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, գիտական աշխատություններ, ժող. XVI, 56-62:

Թորոսյան Ռ. 1976.

Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայրը (մ.թ.ա. IV հազարամյակ): Երևան. ԳԱԱ:

Թորոսյան Ռ., Խոկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ. 2002.

Հին Շիրակավան (1977-1981 թթ. պեղումների արդյունքները): Երևան. «Գիտություն»:

Խոսնագյան Է. 1967.

Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում: Երևան. ԳԱ:

Խոսնագյան Է. 1969.

Գառնի IV: Հնագիտական պեղումները Հայաստանում: 12, Երևան. ԳԱ:

Խոսնագյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է. 1973.

Մեծամոր: Երևան. ԳԱ:

Խոսնագյան Է. 1979.

Էլառ-Դարանի: Երևան. ԳԱ:

Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ. 1970.

Սյունիքի ժայռապատկերները: Երևան, ԳԱ:

Հայացք բրոնզի դարից 2010.

Գտածններ Հայաստանի բրոնզեդարյան դամբարաններից, կատալոգ-ալբոմ: Երևան, ՀՊՃ:

Մարտիրոսյան Հ., Խորացիկյան Հ. 1971.

Գեղամա լեռների ժայռապատկերները: Երևան. ԳԱ:

Մարտիրոսյան Հ. Ա. 1978.

Գիտությունն սկսվում է նախնադարում: Երևան. Սովետական գրող:

Մարտիրոսյան Հ. Ա. 1981.

Գեղամա լեռների ժայռապատկերները: Երևան. ԳԱ:

Մարդարյան Ա. 1967.

Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում: Երևան. ԵՊՀ, «Միտք»:

Փիլիպոսյան Ա. 1998.

Հայկական լեռնաշխարհի կնիքները հին արևելքի կնքագործության համակարգում, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան. «Վան Արյան»:

Azizyan A. 2015.

Preliminary Notes on Bird in Symbolic System of the Kura-Araxes Culture of Armenia. Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 9(2), 31- 36.

Badalyan R. S., Avetisyan P. S. 2007.

Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia. BAR International Series, 1697, Oxford.

Chataigner C. 1995.

La Transcaucasie au Nnolithique et au Chalcolithique, Maison de L'Orient Mnditerranen. BAR International Series, 624, Oxford.

Collon D. 2001.

Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum, Cylinder Seals V Neo-Assyrian and Neo-Babylonian periods, London, the Trustees of the British Museum.

Sagona A. 1984.

The Caucasian region in the Early Bronze Age. BAR International Series, 214, Oxford.

Summers G. D. 2014.

The Early Trans-Caucasian Culture in Iran: Perspectives and Problems, Palnorient, Revue pluridisciplinaire de prnhistoire et protohistoire de l'Asie du Sud-Ouest et de l'Asie centrale, CNRS ÉDITIONS: Paris, 155-168.

Ward W. H. 1910.

The Seal Cylinders of Western Asia, published by the Carnegie Institution of Washington.

Археология СССР 1982.

Энеолит СССР. Москва: Наука.

Голан А. 1993.

Миф и Символ. Москва: изд. Известия.

Есаян С. А. 1976.

Древняя культура племен северо-восточной Армении (III-I тыс. до н. э.). Ереван: АН Арм ССР.

Карапетян И., Хачатрян Ж., Канецян А. 2004.

Доурартский Армавир (III-начало I тыс. до н. э.). Ереван: ИФЖ/2, 254-275.

Кинк Х. А. 1976.

Художественное ремесло древнейшего Египта и сопредельных стран. Москва: Наука.

Куфтин Б. А. 1944.

Урартский «колумбарий» у подошвы Араката и Куро-аракский энеолит, Вестник Гос. Музея Грузии т. XIII В, Тбилиси.

МНМ 1991

Мифы народов мира. Энциклопедия, т. 1. Москва: С. Э.

МНМ 1992

Мифы народов мира. Энциклопедия, т. 2. Москва: С. Э.

Мунчаев Р. М., Мерпет Н. Я. 1981.

Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии. Москва: Наука.

Петросян Л. А. 1989.

Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н. э.). Ереван: АН АрмССР.

Пиотровский Б. Б. 1949.

Археология Закавказья, С древнейших времен до I тыс. до н. э. Ленинград: ЛГОЛУ.

Хачатрян Т. 1975.

Древняя культура Ширака III-I тыс. до н. э. Ереван: ЕГУ.

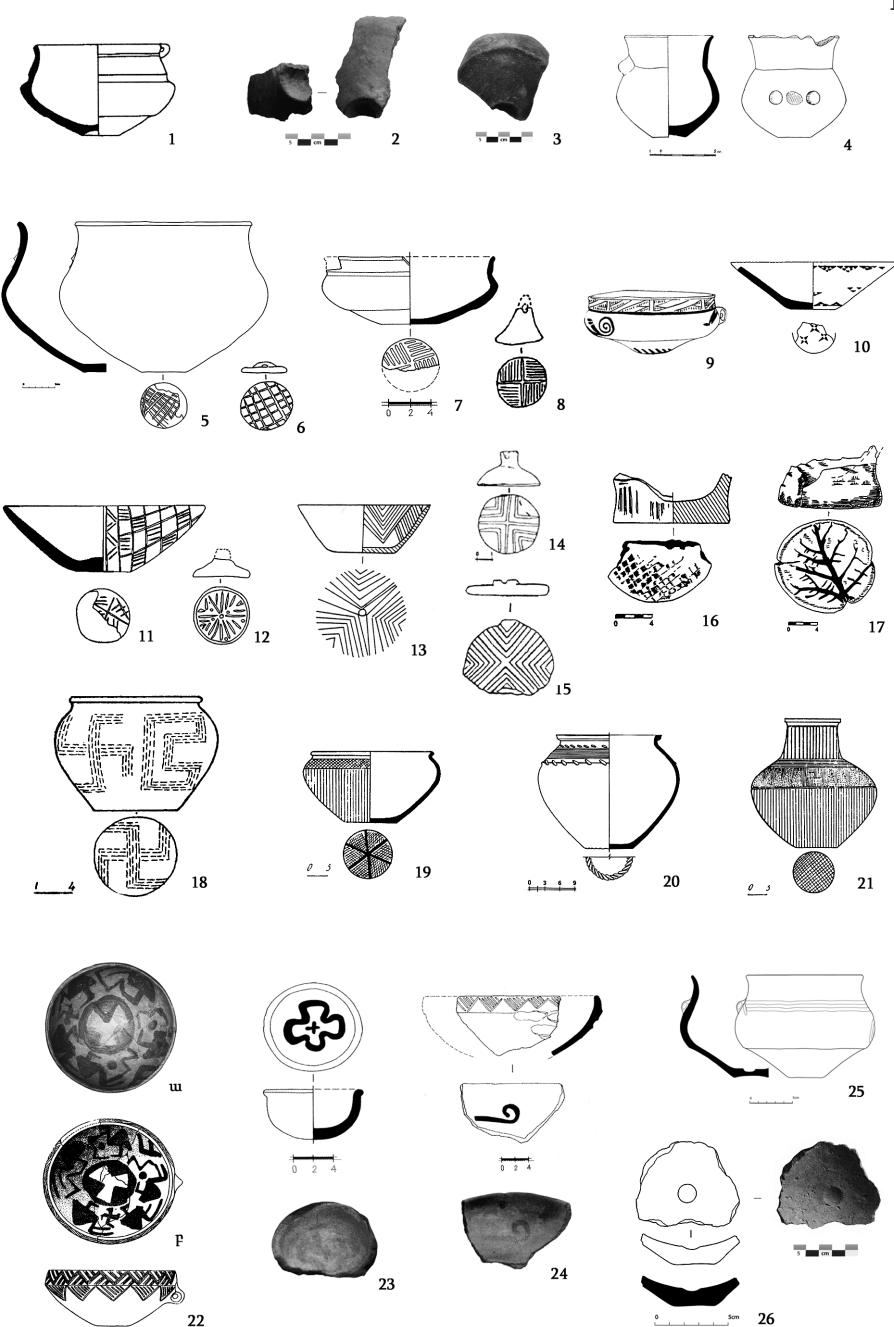
Шанашвили Н. 1999.

Знаки и символы на керамике куро-аракской культуре. Тбилиси: АНГ, центр археологических исследований.

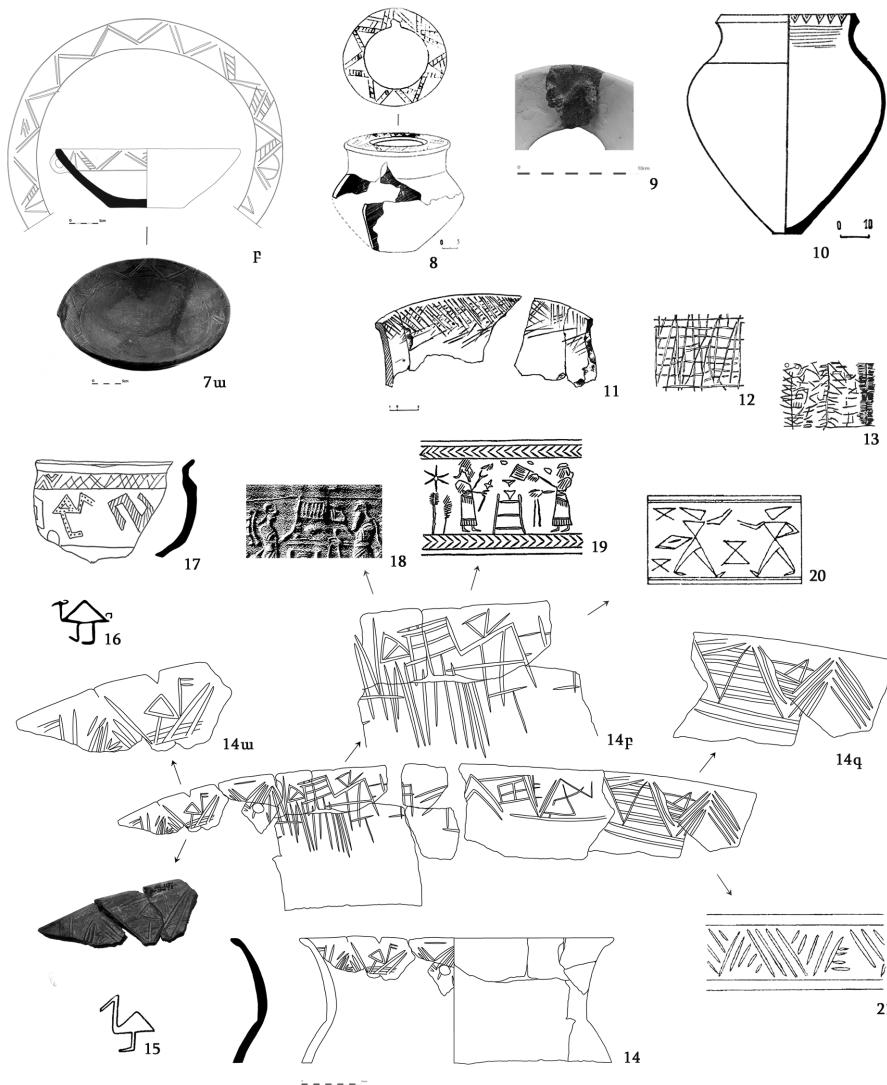
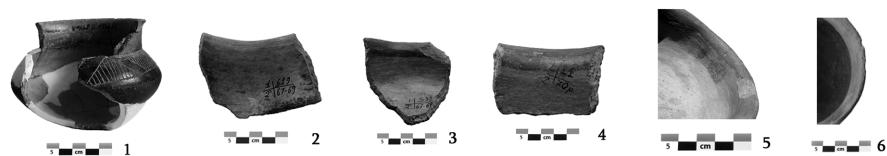
Шенգавит 2015.

Каталог археологических материалов из коллекции Музея истории Армении, составители Бадалян Р. и др. Ереван: МИА.

I

II

Աղյուսակների ցուցակ

I.

- Նկար 1. Շենգավիթ, Sagona A. 1984: Fig. 9, 5
 Նկար 2, 5, 25, 26. Ֆիլուտովը, Գելվորգյան Ա. 1999 թ. պեղ. (գծանկարները՝ հոդվածագրի)
 Նկար 3. Կառնուտ, ՀՊՁ. ինվ. №2857/31, Բաղալյան Ռ. 1981 թ. պեղ. (լուսանկարը՝ հոդվածագրի)
 Նկար 4. Հացավան, Խանգաղյան Է. 1967, աղյուսակ XIV
 Նկար 6. Թեփի Գիյան, 8. Թեփիշիկ, 12. Մեծամոր, 15. Շոշ, Փիլիպոսյան Ա. 1998, աղյուսակ 4, 5, 6
 Նկար 7. Շենգավիթ, Շենգավիթ Կատալոգ 2015: աղյուսակ 48/473
 Նկար 9. Ասհայտ, Խանգաղյան Է. 1967, աղյուսակ XXV
 Նկար 10. Գողին թեփի, 11. Թեփիշիկ, Sagona A. 1984: Fig. 56, 3, 4
 Նկար 13. Ալիքտսմեր թեփիսի, Արքօլոգիя СССР 1982, աղյուսակ XLV/10
 Նկար 14. Թալին, Badalyan R. S., Avetisyan P. S. 2007: 247/12
 Նկար 16, 17. Սաղան, Chataigner C. 1995, աղյուսակ 26/4, 5
 Նկար 18. Համբա, 19, 21. Արթիկ, Խաչատրյան Տ. 1975, նկար 71, 97
 Նկար 20. Ազարակ (Թալին), Badalyan R. S., Avetisyan P. S. 2007: 35/1
 Նկար 22ա. Շենգավիթ, Հայացը բրոնզի դարից 2010: 41, 22թ. Սարդարյան Ս. 1967: 187
 Նկար 23, 24. Շենգավիթ, Շենգավիթ Կատալոգ 2015: 238

II.

- Նկար 1. Արագած, Էջմիածնի պատմազգագրական թանգարան, ինվ. №5570/6, Մուրայյան Ֆ. 2012թ. պեղ. (լուսանկարը՝ հոդվածագրի)
 Նկար 2, 3, 4, 5. Շենգավիթ, Էրերոնի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, ինվ. 1/619, 1/532, 2/11, 1/293, Սարդարյան Ս. 1967-1969, 1970թթ. պեղ. (լուսանկարները՝ հոդվածագրի)
 Նկար 6. Կառնուտ, ՀՊՁ. ինվ. №2995/1, Բաղալյան Ռ. 1984թ. պեղ. (լուսանկարը՝ հոդվածագրի)
 Նկար 7ա, թ. Արագած, Էջմիածնի պատմազգագրական թանգարան, ինվ. №3930/6, Թորոսյան Ռ. 1980թ. պեղ. (գծանկարը և լուսանկարը՝ հոդվածագրի) գծանկարում անհավասար կիսաշրջանը համապատասխանում է բնօրինակին
 Նկար 8. Քեթի, Պետրոսյան Լ. 1989: 45, աղյուսակ 34
 Նկար 9. Մեծ Սեպասար, Եգանյան Լ. 2013, տախ. I, նկար 7
 Նկար 10. Համբա, Խաչատրյան Տ. 1975, նկար 16
 Նկար 11. Զրանոր, Badalyan R. S., Avetisyan P. S. 2007: 127/7
 Նկար 12, 13. Ուր, Փիլիպոսյան Ա. 1998, աղյուսակ 23/1
 Նկար 14. Շիրակավան, Թորոսյան Ռ., Խնկիլյան Օ., Պետրոսյան Լ. 1977-1981 թթ. պեղ., Սարդարապատի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության թանգարան, ինվ. № 266-198, (գծանկարը և լուսանկարը՝ հոդվածագրի)
 Նկար 15. Համբա, Խաչատրյան Տ. 1975, նկար 21
 Նկար 16. Գեղամա լեռներ, Մարտիրոսյան Հ., Խորայելյան Հ. 1971, նկար 148
 Նկար 17. Արևիկ, Խանգաղյան Է. 1969, նկար 75
 Նկար 18. Նինսվե, Collon D., 2001: 70, աղյուսակ X-123
 Նկար 19. Ասհայտ, Ward W., 1910: 241, նկար 723
 Նկար 20. Քարաշամբ, Փիլիպոսյան Ա. 1998, աղյուսակ 41/10
 Նկար 21. Ջեմեթ-Նսար, Փիլիպոսյան Ա. 1998, աղյուսակ 22/3